

ЦІНІСНО-ПРАВОВІ КОНСТАНТИ ПРАВОСУДДЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПРИНЦИПІВ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ ТА ГРОМАДСЬКОЇ УЧАСТІ У СУДОЧИНСТВІ

VALUE-LEGAL CONSTANTS OF JUSTICE THROUGH THE PRINCIPLES OF TRANSITIONAL JUSTICE AND PUBLIC PARTICIPATION IN THE JUDICIAL PROCEEDINGS

Котуха О.С., к.ю.н., професор,
декан факультету права,

Львівський торговельно-економічний університет

У статті досліджено ціннісно-правові константи правосуддя кризь призму принципів перехідного правосуддя та громадської участі у судочинстві. Окреслено основні засади винесення судових рішень. Зазначено, що судова система України є важливою складовою механізмом здійснення правосуддя в державі. Вона забезпечує захист та відновлення порушених прав і свобод через розгляд справ та винесення справедливих рішень судами. правосуддя є ключовою функцією судової влади, яка забезпечує справедливий та законний розгляд справ у суді, а також захист прав та свобод громадян. У той же час правосуддя може розглядатися і як діяльність суду (судочинство), що здійснюється у відповідно до вимог справедливості щодо забезпечення ефективного відновлення порушених прав. У такому разі йдеться про теологічне розуміння правосуддя тобто про правосуддя як певну мету, ціль, призначення. Правосуддя може сприйматися через призму різних значень: як діяльність, як ціль і як принцип. Правосуддя має стати результатом ефективної та справедливої діяльності суду. Наголошено, що у сучасних умовах розвитку демократичного суспільства правосуддя набуває особливої соціальної цінності, яка зумовлена його призначенням у сучасній державі. існує багато випадків, коли рішення по справі виносяться з порушенням принципів рівності, справедливості чи незалежності. Відбувається свідоме ігнорування норм права, закону, внаслідок чого приймаються незаконні рішення, що не може бути визнано правосуддям. Водночас, правосуддя є соціальною цінністю та одним із важливих та атрибутивних напрямів держави, це те – до чого держава в особі уповноважених органів має прагнути аби стати незалежною, демократичною та правовою. Ось саме такі випадки мають місце в системі перехідного правосуддя. З огляду на трансформаційні процеси в сучасному українському суспільстві на особливу увагу заслуговує концепт перехідного правосуддя, або правосуддя перехідного періоду, яке позиціонується як необхідна умова для подолання спадщини репресивних режимів минулого та досягнення суспільного консенсусу у постконфліктних суспільствах. Зроблено висновок, що цінність правосуддя ґрунтується на принципах пріоритетності суспільних інтересів, прав, свобод та інтересів кожного члена суспільства. При цьому має бути забезпечений рівний доступ громадян до правосуддя, їхня активна участь у вирішенні судових справ, тобто шляхом активної громадської участі у правосудді. Забезпечення рівного доступу громадян України до правосуддя та їх активна участь у вирішенні судових справ, зокрема через громадську участь, є важливими аспектами демократичного судочинства. Це передбачає створення умов, за яких кожен громадянин України має можливість звертатися до суду та брати участь у судових процесах, а також можливість впливати на судові рішення через громадські механізми.

Ключові слова: права людини, цінності, ціннісно-правові константи, правосуддя, судочинство, перехідне правосуддя, інституційні реформи, істина, громадська участь у судочинстві, воєнний стан, міжнародні стандарти, люстрація.

The article examines the value-legal constants of justice through the prism of the principles of transitional justice and public participation in judicial proceedings. The main principles of judicial decisions are outlined. It is noted that the judicial system of Ukraine is an important component of the mechanism for administering justice in the state. It ensures the protection and restoration of violated rights and freedoms through the consideration of cases and the rendering of fair decisions by courts. Justice is a key function of the judiciary, which ensures fair and lawful consideration of cases in court, as well as the protection of the rights and freedoms of citizens. At the same time, justice can also be considered as the activity of the court (judicial proceedings), which is carried out in accordance with the requirements of justice to ensure the effective restoration of violated rights. In this case, we are talking about the theological understanding of justice, that is, about justice as a certain goal, purpose, purpose. Justice can be perceived through the prism of different meanings: as an activity, as a goal and as a principle. Justice should be the result of the effective and fair activity of the court. It is emphasized that in the modern conditions of the development of a democratic society, justice acquires a special social value, which is due to its purpose in a modern state. There are many cases when a decision on a case is made in violation of the principles of equality, justice or independence. There is a conscious disregard for the norms of law, the law, as a result of which illegal decisions are made, which cannot be recognized as justice. At the same time, justice is a social value and one of the important and attributive directions of the state, this is what the state, represented by authorized bodies, should strive for in order to become independent, democratic and legal. These are precisely the cases that occur in the transitional justice system. Given the transformation processes in modern Ukrainian society, the concept of transitional justice, or transitional justice, deserves special attention, which is positioned as a necessary condition for overcoming the legacy of repressive regimes of the past and achieving social consensus in post-conflict societies. It is concluded that the value of justice is based on the principles of priority of public interests, rights, freedoms and interests of each member of society. At the same time, equal access of citizens to justice, their active participation in resolving court cases, that is, through active public participation in justice, must be ensured. Ensuring equal access of citizens of Ukraine to justice and their active participation in resolving court cases, in particular through public participation, are important aspects of democratic justice. This involves creating conditions under which every citizen of Ukraine has the opportunity to apply to court and participate in legal proceedings, as well as the opportunity to influence judicial decisions through public mechanisms.

Key words: human rights, values, value-legal constants, justice, justice, transitional justice, institutional reforms, truth, public participation in justice, martial law, international standards, lustration.

Вступ. Основою формування України як сучасної правової держави виступають демократичні гуманістичні засади, які проголошують верховенство права, пріоритетність прав і свобод людини та громадянина, служіння держави інтересам суспільства тощо. Держава має бути орієнтована на забезпечення добробуту своїх громадян, створення умов для їхнього розвитку та захисту їхніх інтересів. Практична реалізація цих

принципів залежить від наявності у держави дієвого та ефективного правового механізму захисту проголошених в Конституції України прав і свобод людини та громадянина. Частиною цього механізму виступає саме система судового захисту, яка покликана здійснювати правосуддя у державі. Судова система України є важливою складовою механізму здійснення правосуддя в державі. Вона забезпечує захист та відновлення

порушених прав і свобод через розгляд справ та винесення справедливих рішень судами.

Отже, у сучасних умовах розвитку демократичного суспільства правосуддя набуває особливої соціальної цінності, яка зумовлена його призначенням у сучасній державі. З огляду на трансформаційні процеси в сучасному українському суспільстві на особливу увагу заслуговує концепт перехідного правосуддя, або правосуддя перехідного періоду, яке позиціонується як необхідна умова для подолання спадщини репресивних режимів минулого та досягнення суспільного консенсусу у постконфліктних суспільствах.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. Дослідженням проблеми правосуддя, а також його ціннісних засад в Україні займалися такі вчені, як Я. Берназюк, Т. Вільник, Д. Гудима, В. Комзюк, Л. Москвич, О. Овчаренко, Т. Подорожна, Г. Попадинець, В. Сердюк, Л. Фесенко, І. Фролова, О. Хотинська-Нор, Г. Христова, В. Шевцова, О. Щербанюк, І. Юревич та ін. Проте, незважаючи на значну кількість наукових праць, детального вивчення потребує проблема цінностей правосуддя крізь призму принципів перехідного правосуддя та громадської участі у судочинстві.

Метою статті є дослідження ціннісно-правових засад правосуддя крізь призму перехідного правосуддя та громадської участі у судочинстві.

Виклад матеріалу. У сучасних умовах суспільного розвитку найбільш актуальною виявляється соціальна роль судової влади, оскільки саме ця гілка державної влади покликана захищати права, свободи та інтереси людини та громадянина України, сприяти їх відновленню. Так, Згідно з Конституцією України, правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Це означає, що жоден інший орган чи посадова особа не можуть здійснювати правосуддя, і функції суду не можуть бути делеговані. Судові рішення ухвалюються від імені України лише судами. Зокрема, стаття 124 Конституції України чітко вказує, що «правосуддя в Україні здійснюється виключно судами» [1]. Крім того, стаття 127 Конституції України передбачає, що «правосуддя здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні» [1]. Це означає, що народ може брати участь у здійсненні правосуддя, але лише у визначених законом випадках і в межах судової процедури. Це означає, що єдиним державним органом в Україні, який одночасно має право та обов'язок здійснювати правосуддя, є суд. Отже, правосуддя – це обов'язкова функція, в виконання якої і було побудовано чітку судову систему.

В юридичній науці існує багато авторських дефініцій поняття «правосуддя». Так, згідно з Великим енциклопедичним словником правосуддя є формою державної діяльності, що реалізується через розгляд та вирішення кримінальних, цивільних, господарських, адміністративних та конституційних справ судами [2]. Це включає в себе діяльність судових органів щодо захисту прав і свобод людини, а також забезпечення правильного застосування закону та прийняття справедливих рішень. Правосуддя в Україні здійснюється судами загальної юрисдикції (цивільні, кримінальні, господарські, адміністративні суди) та Конституційним Судом України. Судова влада, яка здійснює правосуддя, є незалежною і непідпорядкованою іншим гілкам влади. Отже, правосуддя є ключовою функцією судової влади, яка забезпечує справедливий та законний розгляд справ у суді, а також захист прав та свобод громадян.

У той же час правосуддя може розглядатися і як діяльність суду (судочинство), що здійснюється у відповідно до вимог справедливості щодо забезпечення ефективного відновлення порушених прав. У такому разі йдеться про теологічне розуміння правосуддя тобто про правосуддя як певну мету, ціль, призначення.

Правосуддя може сприйматися через призму різних значень: як діяльність, як ціль і як принцип. Проте, у будь-якому випадку правосуддя має стати результатом ефективної та справедливої діяльності суду. Тобто поняття «судочинство» та «правосуддя» є невід'ємними один від одного поняттями. Але судочинство – це не завжди правосуддя, адже поняття «правосуддя» асоціюється з такими категоріями, як «правда», «право», «справедливість», а через те, що судочинство не завжди є правосудним, тобто не завжди йдеться про правосуддя, оскільки іноді справи розглядаються судами з порушенням норм як матеріального, так і процесуального права, що призводить до прийняття несправедливого та незаконного рішення. Тому, на нашу думку, ототожнення понять «судочинство» та «правосуддя» є хибним.

Так, згідно з частиною 3 статті 129 Конституції України, основними засадами судочинства є, зокрема, змагальність сторін та рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом [1].

«Змагальний принцип передбачає, що дії суду під час розгляду цивільних справ залежать від ініціативи сторін. Спірні питання вирішуються лише на підставі вимог та аргументів, які представлені сторонами справи. Принцип змагальності відрізняється від іншого підходу, відомого як інквізиційний принцип, де судова влада самостійно проводить дослідження фактів і визначає порушення закону без активної участі сторін» [3, с. 219] – наголошує О. Стратій. Тобто, змагальність сторін означає, що кожна сторона має право на представлення своїх доказів та аргументів, а також на спростування доказів та аргументів протилежної сторони.

Рівність сторін означає, що суд забезпечує рівні можливості для всіх учасників процесу, незалежно від їхнього соціального статусу, майнового становища, статі, віку, національності, мови тощо. Принцип рівності сторін у судовому процесі є одним з фундаментальних принципів правосуддя. Він закріплений у Конституції України та інших законодавчих актах.

Як зазначає Конституційний Суд України у своїх рішеннях «засада рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом забезпечує гарантії доступності правосуддя та реалізації права на судовий захист, закріпленого в частині першій статті 55 Конституції України. Ця засада є похідною від загального принципу рівності громадян перед законом, визначеного частиною першою статті 24 Основного Закону України, і стосується, зокрема, сфери судочинства» [4]. «Рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом передбачає єдиний правовий режим, який забезпечує реалізацію їхніх процесуальних прав. Ухвали місцевого господарського суду, постанови апеляційної інстанції про відмову у змінах способу та порядку виконання рішення, ухвали, постанови впливають на виконання судових рішень та забезпечення відновлення захищених судом прав і свобод людини і громадянина. Відповідно до конституційної вимоги рівності перед законом і судом сторони повинні мати рівні процесуальні можливості відновлення вказаних прав і свобод, зокрема шляхом оскарження в апеляційному порядку ухвал суду першої інстанції та у касаційному порядку постанов апеляційної інстанції як про зміни способу та порядку виконання рішення, ухвали, постанови, так і про відмову у цих змінах» [4]. На практиці це означає, що суд зобов'язаний: надавати сторонам однакові можливості для представлення своїх доказів та аргументів; забезпечувати сторонам доступ до інформації та документів, необхідних для захисту їхніх прав; забезпечувати сторонам можливість брати участь у судових засіданнях та висловлювати свої думки; забезпечувати сторонам можливість оскаржувати рішення суду; не допускати будь-яких привілеїв чи обмежень для будь-якої зі сторін тощо.

Принцип рівності сторін є важливим для забезпечення справедливого судового розгляду та захисту прав людини. Він гарантує, що кожна сторона має рівні можливості для захисту своїх інтересів у суді, незалежно від її статусу, соціального походження, статі, раси чи інших чинників.

Вищезазначені принципи є важливими для забезпечення об'єктивного та справедливого судового розгляду.

Узагальнюючи конституційні положення, можна сформулювати проміжний висновок про те, що судочинство є єдиним засобом реалізації судової влади, формою якої в умовах змагальності та рівноправності сторін виступає правосуддя. Тобто поняття «судочинство» ширше за змістом, ніж поняття «правосуддя», оскільки судочинство охоплює не лише зміст правосуддя, але й включає інші елементи, зокрема повноваження суддів, процесуальні строки тощо.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом. Судову владу реалізують судді та, у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення правосуддя у рамках відповідних судових процедур [5]. Суди України утворюють єдину систему. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається. Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Особи, які привласнили функції суду, несуть відповідальність, установлену законом. Народ бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних [5]. Зважаючи на вищесказане, можна стверджувати, що будь-яке судочинство має бути правосуддям. Правосуддя – це єдиний, визнаний законом, шлях здійснення судочинства. Судочинство є сукупністю відповідних судових процедур, у межах яких здійснюється правосуддя. Таким чином, правосуддя – це результат судочинства. Судочинство є засобом, за допомогою якого здійснюється правосуддя.

Проте, існує багато випадків, коли рішення по справі виноситься з порушенням принципів рівності, справедливості чи незалежності. Відбувається свідоме ігнорування норм права, закону, внаслідок чого приймаються незаконні рішення, що не може бути визнано правосуддям [6, с. 75]. Водночас, правосуддя є соціальною цінністю та одним із важливих та атрибутивних напрямів держави, це те – до чого держава в особі уповноважених органів має прагнути аби стати незалежною, демократичною та правовою. Ось саме такі випадки мають місце в системі перехідного правосуддя.

В сучасній правовій дійсності поняття «перехідне правосуддя» або як його ще називають «правосуддя перехідного періоду» (transitional justice). Дефініцію «Transitional Justice» («транзитивна юстиція» або «перехідне правосуддя») у 1995 році запропонував Нейл Крітц в науковому дослідженні «Транзитивна юстиція: як демократія, що зароджується, розквітатися з колишніми режимами», яке присвячено огляду механізмів та інструментів, які застосовують держави, аби подолати наслідки тоталітарного чи авторитарного минулого [7]. Цей феномен правової дійсності означає «сукупність правових та політичних механізмів та практик, які покликані сприяти більш ефективному руху перехідних суспільств від авторитарних режимів до демократії та/або подолання в цих суспільствах наслідків громадянських конфліктів, пов'язаних із актами насильства» [8, р. 77]. На думку О. Козакевич, найважливішим завданням транзитивної юстиції є досягнення широкого громадського консенсусу щодо подій минулого і формування загальногромадянської ідентичності постконфліктного суспільства навколо демократичних цінностей [9, с. 41].

Категорія «цінність правосуддя» означає роль, яку відіграє правосуддя при захисті інтересів суспільства та кожного його члена. Це означає, що правосуддя має забезпечувати справедливе вирішення спорів, захист прав і свобод громадян України, а також підтримку законності та порядку в державі [10, с. 99].

Цінність правосуддя стосується таких аксіоматичних положень:

- 1) захист прав та свобод: правосуддя є гарантом дотримання прав та свобод кожного громадянина, передбачених законодавством. Суди розглядають справи про порушення прав та свобод, забезпечуючи їх захист та відновлення у разі потреби;
- 2) підтримка законності та порядку: правосуддя сприяє дотриманню законів усіма членами суспільства, що є основою для стабільного та безпечного існування;
- 3) справедливе вирішення спорів: суди розглядають цивільні, кримінальні та адміністративні справи, забезпечуючи справедливе вирішення конфліктів між різними сторонами;
- 4) відновлення справедливості: у разі вчинення злочину або іншого порушення правосуддя має на меті відновити справедливість, покарати винних та компенсувати завдану шкоду;
- 5) Зміцнення довіри до держави: ефективне та справедливе правосуддя сприяє зміцненню довіри громадян до держави та її інститутів тощо.

Таким чином, цінність правосуддя виявляється у реалізації тих функцій держави, у яких проявляється їх суспільно корисний та соціально орієнтований характер, що визначається метою створення та розвитку громадянського суспільства та правової держави [11]. Цінність правосуддя ґрунтується на принципах пріоритетності суспільних інтересів, прав, свобод та інтересів кожного члена суспільства. При цьому має бути забезпечений рівний доступ громадян до правосуддя, їхня активна участь у вирішенні судових справ, тобто шляхом активної громадської участі у правосудді.

Забезпечення рівного доступу громадян України до правосуддя та їх активна участь у вирішенні судових справ, зокрема через громадську участь, є важливими аспектами демократичного судочинства. Це передбачає створення умов, за яких кожен громадянин України має можливість звертатися до суду та брати участь у судових процесах, а також можливість впливати на судові рішення через громадські механізми.

Активна участь громадян України у вирішенні судових справ може здійснюватися різними способами, зокрема:

- 1) громадяни України можуть брати участь у судовому процесі як народні засідателі або присяжні, що дозволяє їм безпосередньо впливати на рішення суду;
- 2) громадські організації можуть надавати правову допомогу громадянам України, представляти їхні інтереси в суді, а також брати участь у судових процесах як треті особи або подавати заяви в інтересах інших осіб;
- 3) громадські експерти можуть надавати свою думку щодо питань, які розглядаються в суді, що може вплинути на рішення суду;
- 4) відкритість та гласність судових засідань, а також можливість для громадськості спостерігати за процесом, сприяють більшій прозорості та підзвітності судової влади.

У свою чергу, здійснюючи правосуддя як свою основну функцію, органи судової влади забезпечують:

- 1) гарантії захисту суспільних інтересів. Це означає, що людина, звертаючись до суду за захистом та відновленням свого порушеного права, може бути впевнена в тому, що це право буде відновлено або захищено незалежно від того, чи це право відповідає інтересам держави, окремих соціальних груп чи індивідів. При цьому єдиною вимогою таких гарантії є принцип законності

цього права та вимоги щодо вжиття заходів для його відновлення;

2) повага прав та свобод людини і громадянина в Україні з боку інших членів суспільства, органів державної влади та їх посадових осіб. Суд під час розгляду справи має шанобливо ставитися до прав усіх сторін судового процесу, незалежно від їхнього правового статусу, походження чи навіть скоєного ними діяння;

3) панування у суспільстві законності та правопорядку, зокрема шляхом винесення рішення про припинення порушення закону, а також урівноважування інтересів у договірних відносинах;

4) рівність прав та можливостей сторін судового процесу, навіть тієї зі сторін, яка не має спеціальних юридичних знань і внаслідок цього не може професійно захистити себе або відстояти своє право шляхом забезпечення права людини на правову допомогу;

5) відновлення порушених прав і свобод, відшкодування завданих збитків, у тому числі моральної шкоди. У цьому зміст відновлювальної функції правосуддя. У той же час для того щоб судочинство здійснювалося шляхом правосуддя, необхідною умовою є дотримання всіх законодавчо встановлених принципів правосуддя.

Аналіз чинного законодавства України, зокрема Конституції України, Цивільного процесуального та Кримінально-процесуального кодексів України, а також Закону України «Про судоустрій і статус суддів» показав, що принципи, передбачені цими нормативними актами, щодо одного випадку належать до принципів правосуддя, а в іншому – законодавець відносить їх до принципів судочинства (кримінального, цивільного тощо). Такий поділ, ймовірно, обумовлений тим, що законодавець, ототожнює поняття «судочинство» та «правосуддя». У свою чергу, основи (принципи) можуть відноситися абсолютно до всіх видів судочинства (провадження), що характеризує

чинство як правосуддя, водночас і специфічні принципи кожної форми судочинства (провадження). Наприклад, специфічним принципом цивільного судочинства є диспозитивність, а кримінального – презумпція невинуватості.

Таким чином, принципи, що стосуються всіх без винятку форм судочинства (провадження) є принципами правосуддя. Практична реалізація зазначених принципів є запорукою ефективного правосуддя. Причому принципи правосуддя нерозривно пов'язані між собою та утворюють ціннісне підґрунтя для здійснення судової влади.

Висновки. Як показує досвід останніх років, зокрема й період ведення війни в Україні з боку РФ, модель суду, логічно правильно сконструйована з погляду інституціональної та функціональної її організації, що спирається на універсальні цінності та принципи права. Отже, цінність правосуддя як основної судової функції влади в Україні полягає в тому, що правосуддя покликане забезпечувати: верховенство права, дотримання Конституції та законів України, захист прав і свобод людини, захист суспільних та національних інтересів, а також здійснення відновлювальної функції. Це гарантує стабільність, справедливість та порядок у державі. Таким чином, цінність правосуддя полягає не лише у формальному застосуванні законів, але й у забезпеченні справедливості, захисту прав та свобод людини і громадянина, а також у підтримці стабільності та порядку. Цінність правосуддя може виражатися як «ідеал правової держави». Це певні засоби досягнення законності, правопорядку та справедливості в державі, механізм захисту суспільства в цілому та кожної людини від порушення прав та адміністративного свавілля, з одного боку, а також захисту держави від дій, що становлять під загрозу її єдність, цілісність та безпеку, з іншого. Насамкінець – це дієвий інструмент для досягнення суспільної згоди, здатний ефективно впливати на всі сфери соціально-правової дійсності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Великий енциклопедичний юридичний словник НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького ; за ред. Ю. С. Шемшученка. К.: Юридична думка. 2007. 990 с.
3. Стратій О.В. Значення принципу змагальності сторін в судовому процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 218–220. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2024/49.pdf.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Шаповалова Олексія Леонідовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106, частини першої статті 111-13 Господарського процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України від 25 квітня 2012 року № 11-пн/2012. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4399-rivnist-storin>.
5. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
6. Багінський А. В. Правосуддя перехідного періоду: поняття та функції. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. Випуск 4 (44) 2019. С. 74–78. URL: <file:///C:/Users/Home/Downloads/199361-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-445230-1-10-20200325.pdf>.
7. Kritz N.J., Mandela N. Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes. Vol. 1. General Considerations. Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1995. 736 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=A2c9E7TZhEC&pg=PR5&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false.
8. Bunselmeyer E. Truth, Reparations, and Social Cohesion: Transitional Justice Lessons from Peru, Abingdon, Oxon, New York, Routledge, 2020, 240 p.
9. Козакевич О. Право на доступ до правосуддя в контексті транзитивної юстиції. *Забезпечення прав людини в умовах воєнного стану в Україні: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (15 грудня 2022 року): ел. збірник / Ред. кол.: О. Васильченко; О. Лотюк; П. Діхтєвський; В. Пашинський; А. Матат. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2022. С. 41–43. URL: https://law.knu.ua/wp-content/uploads/2024/04/collection_knu_15-12-22.pdf.
10. Подорожна Т.С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 536 с.
11. Гришук О.В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: «Компанія БАІТЕ». 2019. 416 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/6/f/463419.pdf>.